

Д. С. Гордієнко

Рецензія: *Сходознавство* і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвеева Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. — К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. — 260 с.

Візантиністика як спеціальна галузь історичного знання займає одне з ключових мість у світовій історіографії. На теренах України візантиністика з'явилась майже одночасно з інституціоналізацією цієї науки в Європі. На перших порах, як і загалом наука в Російській імперії, візантійські студії були представлені вченими іноземного походження (А. А. Кунік, А. Л. Шльоцер та інші). Однак зі створенням Дерптського професорського інституту в Російській імперії розпочалась і власна підготовка наукових кадрів. Як наслідок, на кінець XIX ст. російська візантиністика виробила своє концептуальне бачення візантійської історії, найбільш яскраво виражене в працях академіка В. Васильєвського. Насамперед, вітчизняних вчених, як представників країни з кола візантійської цивілізації, цікавили питання історії церкви та русько-візантійських відносин. І саме завдяки вітчизняним візантиністам (не в останню чергу професору університету св. Володимира Ю. Кулаковському) російська мова стала однією з міжнародних наукових мов.

У XIX ст. на теренах Наддніпрянської України візантиністика розвивалась у руслі загальноросійської школи, натомість на землях Західної України — як певне відгалуження німецької наукової школи. Цілком природно, що центрами візантиністики як і взагалі науки, на теренах України були університети: Харківський, св. Володимира, Новоросійський та Київська духовна академія, а також Львівський та Чернівецький університети на західноукраїнських землях. Проте певний доробок було створено і в інших навчальних закладах та наукових товариствах. Класичний статус університетів передбачав ґрунтовне вивчення грецької та латинської мов, таким чином даючи можливість дослідникам працювати безпосередньо з першоджерелами. Безумовно, відносити вчених російських імператорських, як і Львівського чи Чернівецького університетів до українських можна лише з певною умовністю. Наприклад, Ю. Кулаковський до кінця життя не сприймав український рух, натомість історик-класик В. Цих відіграв неабияку роль у становленні М. Костомарова як історика-народника. Однак, по-перше, саме ці вчені готували наукову базу зазначених університетів, які вже в 20-ті рр. XX ст. стали вишами українського наркомпросу, а далі й України. А тому саме їх праці насамперед й складають історіографічну основу для відродження й розвитку сучасної української візантиністики. З другого — студентами українських університетів були переважно випускники місцевих середніх навчальних закладів, багато з яких відіграли помітну роль в історії українського відродження й опрацювання власної української історії, які широко використовували у своїх працях як візантійські, так і східні джерела.

На сьогодні період XIX ст. в розвитку української візантиністики вже досить добре висвітлений в історіографії (можна відмітити праці О. Файди з візантиністики в Київській духовній академії [1], С. Лимана та С. Сорочана з візантиністики в Харківському університеті [2; 3], В. Чеканова — в університеті св. Володимира [4], А. Пучкова про Ю. Кулаковського [5] та інші). Натомість період УРСР ще чекає на своїх дослідників. Тут можна

відмітити лише дисертацію та статті А. Чередниченко з візантиністики в структурах ВУАН (1920–30-ті рр.) [6–8]. Натомість на сьогодні залишається практично не дослідженою візантиністика в Україні другої половини ХХ ст., хоча в цей час діяли філолог-класик А. Білецький, активно вивчалась візантійська пам'ятка початку ХІ ст. Софія Київська, продовжувались археологічні дослідження візантійського Херсону тощо. Дещо кращу ситуацію має висвітлення сучасного стану візантійських студій в Україні [9–10], хоча й досить фрагментарне. Так само на сьогодні з'явилась і перша спроба синтетичного огляду візантиністики в Україні, яка, на жаль, як і рецензований словник не позбавлена низки суттєвих недоліків [11].

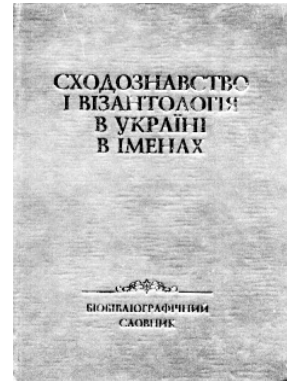
Таким чином в умовах відродження в українській науці цілої низки «призабутих» сфер соціо-гуманітаристики, одне з перших місць в якій займає візантиністика [див.: 12–13], потреба осмислити власні традиції з метою вироблення насамперед оригінальних методологічних підходів, тем, опрацювання вітчизняної традиції стоїть досить гостро. Поява праць з історії науки, з одного боку, дає змогу не починати «з нуля», а з другого — активізувати і власну дослідницьку діяльність українських вчених. Відтак важливість появи словника з історії візантиністики, що має дати тотальний зріз цієї проблематики, не викликає сумнів¹.

Рецензований словник виконано як планове завдання співробітників Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (с. 3), з залученням вчених зі Львова, Харкова та інших міст. Відповідно хочеться очікувати від нього і належного рівня виконання. Мету словника упорядники вбачали у створенні «колективного портрету науковців — будівників наукового напрямку на тлі свого часу» (с. 7).

Безперечним позитивом словника є спроба авторів вступної статті (Е. Циганкова, Ю. Кочубей, О. Василюк) періодизувати історію вітчизняного сходознавства, а з ним заодно і візантиністики (с. 7). Автори виділяють три періоди: 1) університетський (проте тут дуже розмита нижня межа: «від появи перших спроб ознайомлення зі Сходом» (с. 7), що можна віднести навіть до часу, коли на теренах України не існував жоден університет, навіть Львівський (1661 р.). Так само верхня межа — 1917 р. є теж дискусійною, адже Українська академія наук виникла в листопаді 1918 р., а нова система освіти й науки вже в радянській Україні була сформована ще пізніше. Тому 1917 р. як рубіж відображає позицію радянської історіографії з поділом на радянську і дожовтневу (буржуазну)); 2) період неоліт (1920–30-ті рр.), що пов'язаний насамперед зі структурами ВУАН та 3) період появи «нової генерації» зі створенням інституту Сходознавства у структурі АН України (1991 р.), що «стало поштовхом для появи численних осередків вивчення Сходу по всій Україні, а також поштовхування інтересу до візантійських студій» (с. 23). Однак створення найпотужніших українських візантологічних центрів у Харківському університеті та Українському католицькому університеті у Львові зовсім не було пов'язано з діяльністю Інституту сходознавства, так само як і у Львівському, Одеському університетах чи в Національному заповіднику «Софія Київська». Між 2 і 3 періодами, не виділяючи в окремі, автори виокремлюють «період стагнації» (1934 — кінець 50-х рр. ХХ ст.) і наступний час «попереднього накопичення», що й передуватиме наступному, третьому періоду.

Загалом схема логічна і заслуговує на увагу. Однак, по-перше, 1 та 2 періоди відображають розвиток сходознавства і візантиністики винятково у Наддніпрянській Україні, по-друге, йдучи за інституційним принципом, з першого періоду випали наукові

¹ Хоча «редколегія дійшла до висновку, що запропоноване дослідження є не тільки і не стільки біобібліографічним словником, але фактичним начерком історії сходознавства і візантології в Україні і має назву «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» (с. 7–8), тобто упорядники навіть розширюють коло своїх завдань, проте, як буде показано, навіть зі словниковою складовою видання упорядники не справились.

товариства. Останні ж, попри те, що переважно існували при Навчальних закладах, серед своїх членів мали і представників «неукраїнських» університетів, а Наукове Товариство імені Т. Г. Шевченка по-праву вважається своєрідною українською академією наук того часу (останнє також взагалі не згадується у передмові, а отже і в загальній схемі сходознавства і візантиністики). По-друге, чому «проміжні» (між 2 і 3-м, 1934–1991 рр.) періоди не виокремлюються в окремі, ніби жодного сходознавства, а з ним і візантиністики в той час не існувало в Україні, а було лише «накопичення сил». Однак саме на цей час припадає діяльність одних з найвидатніших українських орієнталістів А. Ковалівського, О. Прицака та Я. Дашкевича, а також робота у Львівському університеті С. Лур'є, у візантиністиці ж — І. Шевченка, Г. Логвина, С. Висоцького та інших¹. Відтак, інституційний підхід, хоча й має підстави, видається не зовсім прийнятним для періодизації українського сходознавства та візантиністики.

Насторожує й задекларована упорядниками мета розвитку сходознавства з суто політичних мотивів. У передмові вказується на геополітичне становище держави, що «робить Схід зоною інтересів України». Відповідно вітчизняне «сходознавство виконує важливу функцію в процесі державотворення і державної політики» (с. 24). Таким чином у суто радянській традиції, яка, до речі, піддається критиці у передмові, наука знову підпорядковується політиці і перестає бути власне наукою.

Попри те, що «розшук та відтворення біографій вчених... вимагали ретельної пошукової роботи, іноді дуже складної і тривалої...» (с. 3), ця робота проведена явно на неналежному рівні. Не опрацьовані навіть всі опубліковані матеріали. Не беруться аналізувати сходознавчу складову словника, що не входить у сферу моїх наукових зацікавлень. Хоча і тут можна відмітити низку упущень. Так у словнику зовсім відсутня постать І. Франка, який здійснив одні з перших перекладів та досліджень Вавилонських гімнів і молитов, індійських легенд та староарабських поезій [14, с. 7–181], а також низку праць присвятив проблемам візантиністики. У словнику не знайшлося місця, навіть у статті про О. Прицака (с. 180–181) вчителю останнього І. Крип'якевичу, який цікавився Сходом протягом всього життя. Також вчений був одним з ініціаторів видання корпусу арабських джерел з історії України (1942 р.) [15, с. 744], що, проте, не здійснено і до сьогодні. Оминули увагою упорядники й іншого львівського арабіста — Т. Левицького.

Отже у рецензії насамперед зупинюсь на «візантологічній складовій», тим більше, що і для упорядників: «існували певні сумніви щодо включення візантологів до словника» (с. 6).

Оглядаючи розвиток науки в ХІХ ст., упорядники, слідуючи своїй схемі, зупиняються на університетських центрах, тому, можливо, з поля зору й випав Історико-філологічний інститут князя Безбородька, який, за статутом, був створений для підготовки насамперед філологів та істориків-класиків. Відповідно візантологічна проблематика мала потрапляти в коло інтересів викладачів вишу. Проте згадується Ніжинський ліцей (с. 14), однак без уточнення — фізико-математичний (1832–1840) чи юридичний (1840–1875), як не називається і жоден учений з цього ліцею, хоча деякі представники Інституту і згадані². Відповідно відсутні О. Покровський та Ф. Режабек, хоча їх постаті вже представлені в історіографії [16–17]. В той же час варто відмітити, що в 20-ті рр. ХХ ст. О. Покровський (уродженець Санкт-Петербурга) співпрацював з ВУАН, писав статті українською мовою і підписувався як Олекса, натомість Ф. Режабек у своїх дискусіях з приводу тих чи тих проблем візантиністики чітко ідентифікував себе з місцевою (Київ, Одеса) школою, чітко протиставляючись вченим зі Санкт-Петербурга. Так само з західноукраїнських центрів представлено лише Львівський університет. Однак візантійська і східна проблематика розвивалась у Чернівецькому університеті, а також у Львівській греко-католицькій Богословській академії, науковому осередку Львівського василіанського монастиря св. Онуфрія і навіть при Національному музеї у Львові.

¹ Хоча, як було відмічено, цей період загалом залишається найменш дослідженим.

² Так само плутають автори Києво-Могилянську академію (закрита 1817 р.) та Київську Духовну академію (відкрита 1819 р.) (с. 8)

«Головним критерієм вміщення персоналії до словника» для упорядників «були наявність наукового ступеня не нижче кандидатського і друкованих наукових праць» (с. 4). Ймовірно саме з цієї причини не потрапив у словник ординарний (sic) професор Інституту князя Безбородька І. Турцевич, який, дійсно, до кінця життя так і не захистив магістерську дисертацію, хоча це йому й не завадило бути ординарним професором Інституту, а в 20-х рр. ХХ ст. вчений активно співпрацював з Візантологічною комісією ВУАН, публікувався в таких поважних міжнародних виданнях, як «Byzantinische Zeitschrift» [див.: 18].

У вступній частині візантиністика згадується спорадично, лише кілька разів, як, до речі, і в передмові, яка повністю присвячена сходознавству. Так само лише кілька разів є згадка про Візантологічну комісію (с. 6, 16), яка була помітним явищем у структурі ВУАН, до того ж вона охоплювала вчених не лише з України, а й з інших республік СРСР. Природно, що не згадано у словнику П. Кудрявцева — наступника Ф. Міщенко на посаді голови Комісії (в якості в. о.), як і більшість членів Комісії.

В контексті сходознавства незрозумілим є згадка праць Б. Варнеке про грецький театр (с. 12), як і про діяльність В. Бузескула з розвитку класики в Україні, до того ж із суттєвими неточностями. Так автори передмови стверджують, що «на рубежі століть на кафедрі всесвітньої історії В. П. Бузескул започаткував вивчення Стародавньої Греції та Візантії» (с. 8), таким чином в історії харківського антикознавства випадає ціле ХІХ ст. з цілою низкою помітних вчених, як наприклад В. Цих. У межах Російської імперії засновником вітчизняної (в рамках Російської імперії) школи антикознавства вважається М. Куторга, а найвищого розвитку в дореволюційний період класика досягла в діяльності Ф. Соколова та його школи. Засновником вітчизняної школи візантиністики прийнято вважати іншого учня М. Куторги — В. Васильєвського, учнем якого в Україні був Ю. Кулаковський, а М. Куторги — П. Люперольський (який також читав курси з історії Стародавнього сходу в Інституті князя Безбородька [19]), відповідно Ф. Соколова — О. Покровський. Хоча взагалі притягування античності до сходознавства є грубою помилкою. Античний світ чітко протиставляв себе Сходу, що певним чином зберігається і до сьогодні. Так само, якщо вже притягувати русистику до візантиністики, незрозумілою є поява в словнику лише одного русиста Л. Войтовича, за відсутності інших.

У словнику відсутня постать найвидатнішого українського історика М. Грушевського, в працях якого широко представлена візантійська тематика. Вчений полемізував з Ю. Кулаковським, Ф. Успенським, на праці яких написав ґрунтовні рецензії. Так само постать В. Антоновича згадана лише в передмові (с. 10).

Зовсім відсутні філологи-класики, в науковому доробку яких є візантійська складова, наприклад, М. Фокков [20] та А. Білецький [21], а також М. Лавровський, який починав саме як візантиніст, а його концепція про перекладний характер текстів русько-візантійських договорів [22] підтверджена і загально визнана в науці. Відсутній випускник Інституту князя Безбородька, основоположник радянської університетської візантиністики, автор першого марксистського підручника, з історії Візантії вчений, який відродив «Византийский временник» — М. Левченко [23]. В словнику є стаття, присвячена Є. Редіну, однак відсутній інший видатний учень Н. Кондакова — чл.-кор. АН Д. Айналов. Відсутня постать В. Греку, з ініціативи якого 1922 р. постанала кафедра візантиністики в Чернівецькому університеті [див.: 11, с. 630]. Українську (Львівську) візантиністику на ІV Міжнародному конгресі візантиністів в Софії (1934 р.) представляли І. Й. Скрутень та І. Свенціцький, які, як і Я. Ісаєвич, проігноровані упорядниками словника. Не знайшлося місця й одному з найкращих знавців візантійської архітектури Г. Логвину та багатьом іншим.

І вже повним упущенням упорядників є ігнорування найвидатнішого українського візантиніста зі світовим ім'ям І. Шевченка (!) [24–26]. Таким чином сумний стан являє собою сучасна українська візантиністика, коли до словника не потрапили імена вчених, відомих далеко за межами України. Сюди ж можна віднести й таких сучасних вчених, як наприклад, Н. Нікітенко чи Ю. Чорноморець. У той же час саме праці Н. Нікітенко [наприклад, 27], чи не єдиної з українських дослідників, в останній час

активно дискутуються на світовому рівні. Не потрапив у словник і жоден (sic) вчений, хто представляв Україну на 22 міжнародному конгресі візантиністів у Софії (22–27 серпня 2011 р.): Н. Куковальська, І. Марголіна, Н. Нікітенко, В. Корнієнко, Н. Сінкевич, Д. Гордієнко та інші [28, р. 191–192, 405–406; 29, р. 230, 404, 406, 412].

Варто відмітити, що деякі статті взагалі є мало інформативними, як наприклад, присвячені О. Варнеке, В. Іщенко, М. Кисельовій чи С. Ястремському та багатьом іншим. У статті ж про Я. Дашкевича (с. 79–80) зовсім не відмічена його візантологічна складова, хоча ця тематика досить вагомо представлена у працях вченого, брав участь він і в роботі XVIII Міжнародного конгресу візантиністів [30]. Погане враження справляє і наявність у словнику русизмів, на кшталт: «учбові посібники», «учбові заклади», «самим значним» та інші.

Таким чином, за словником, складається враження, що сьогодення українська візантиністика є досить кон'юнктурною, а не науковою, спрямованою на пошук і дискусію. Хочеться сподіватись, що насправді це не так, а запропонований словник відбиває лише «певне уявлення про стан і діапазон зацікавлень українських сходознавців нової генерації» (с. 24). На жаль, на прикладі словника справджується ще пізньоантична істина, що період «енциклопедій» — це період занепаду самого інтелектуального життя.

Таким чином можна висувати, що, принаймні візантійська складова рецензованого словника висвітлена на неналежному рівні. Більш того, словник не лише позбавлений майже жодної користі, він може легко дезорієнтувати в проблемах історії цієї науки в Україні, а тому потребує обережності у використанні. Однак, безумовним позитивом словника є актуалізація упорядниками проблеми розробки історії візантиністики в Україні в іменах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Файда О. В.* Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 2006.
2. *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) // *Дриновський збірник*. — Х.; Софія, 2008.
3. *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) // *Східний світ*. — 2006. — № 1.
4. *Чеканов В. Ю.* Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009.
5. *Пучков А. А.* Юлиан Кулаковский и его время. — СПб., 2004.
6. *Чередниченко А. М.* Візантологічні студії в Українській Академії наук (1919 — середина 1930-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009.
7. *Чередниченко А. М.* Візантологічні студії в Українській Академії наук поч. XX ст. Становлення та розвиток // *Український історичний збірник*. — К., 2004. — № 6.
8. *Чередниченко А. М.* Феномен украинской византистики // *Мир Византии. Материалы международного научного семинара (Белгород, 27–28 октября 2006 г.)*. — Белгород, 2007.
9. *Щербань Т. О.* З історії розвитку візантиністичного вивчення в Україні // *Східний світ*. — 2003. — № 1.
10. *Лильо І.* Візантиністичні студії в Україні: сучасний стан і проблеми // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми* / За ред. Л. Запашківського. — Л., 2004.
11. *Файда О., Домановський А.* Візантиністичне вивчення на українських теренах: від XIX ст. до сучасності // *Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. — Л., 2011.
12. *Домановський А., Файда О.* Проблемы византиноведения в современной Украине // *ВВ*. — 2010. — Т. 69(94).

13. *Домановский А., Файда О.* Международный симпозиум «Homo byzantinus серед ідей та речей» // *Древности*, 2011: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2011. — Вып. 10.
14. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятидесяти томах. — Т. 8: Поетичні переклади та переспіви. — К., 1977.
15. *Федорук Я.* Іван Крип'якевич і сходознавство // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — 2006–2007. — Вып. 15.
16. *Гордієнко Д.* Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис // *Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник*. Вып. 2(5). — Ніжин, 2006.
17. *Гордієнко Д.* Μέμνησθαί αλιστειν — наукове кредо професора Олексія Покровського // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. — 2008. — Вып. 6(9).
18. *Коростильов Т.* Візантійська тематика в науково-педагогічному доробку професора Івана Турцевича (досвід реконструкції) // *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко*. — К., 2011.
19. *Гордієнко Д.* Ad fontes: до витоків Ніжинської античної школи — професор Петро Люперольський // *Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник*. — 2007. — Вып. 3(6).
20. *Фокков Н. Н.* К синтаксису греческого новозаветного языка и византийского. — М., 1887.
21. *Белецкий А. А.* Проблемы греческого языка византийской эпохи // *Античная культура и современная наука*. — М., 1985.
22. *Лавровский Н. А.* О византийском элементе в языке договоров русских с греками. — СПб., 1853.
23. *Гордієнко Д. М. В. Левченко:* спадщина та досвід ученого в сенсі відродження візантиністики в Україні. Ювілейні віхи в 2005 р.: 115 років від дня народження; 90 років із часу закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту; 50 років із дня смерті // *Ніжинська старовина: історико-культурологічний збірник*. Вып. 1(4). — Ніжин, 2005.
24. *Домановський А.* Плавання до Візантії океаном Ігоря Шевченка // *Схід—Захід: історико-культурологічний збірник*. — Х., 2009. — Вып. 13–14.
25. *Гордієнко Д.* Ігор Шевченко (1922–2009) // *Український археографічний щорічник. Нова серія* Вып. 15 (*Український археографічний збірник*. Вып. 18). — К., 2010.
26. *Файда О.* Ігор Іванович Шевченко (1922–2009) // *Проблеми слов'язознавства*. — 2011. — Вып. 60.
27. *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. — К., 1999.
28. Proceedings of the 22nd International Congress of the Byzantine Studies (Sofia, 22–27 August 2011). Abstracts of Free Communication. — Sofia, 2011. — Vol. II.
29. Proceedings of the 22nd International Congress of the Byzantine Studies (Sofia, 22–27 August 2011). Abstracts of Free Communication. — Sofia, 2011. — Vol. III.
30. *Дашкевич Я. Р.* Русы и армяне: Контактные связи в византийском ареале (X—XIII вв.) // *Резюме сообщений XVIII Международного конгресса византинистов*. — М., 1991. — Т. 1.

